

С. В. Заверуха,
аспірант Хмельницького університету
управління та права

УДК 347.4 (477)

ЗНАЧЕННЯ ШТРАФНОЇ ТА ЗАЛІКОВОЇ НЕУСТОЙКИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Подається характеристика видів неустойки за критерієм співвідношення неустойки і збитків. Вказується на подвійну правову природу неустойки: з моменту її встановлення до моменту порушення зобов'язання неустойка є видом забезпечення виконання зобов'язання, а з моменту порушення зобов'язання неустойка становить міру цивільно-правової відповідальності. Розкривається значення штрафної та залікової неустойки у цивільному праві. Запровадження штрафної неустойки має попереджувально-стимулююче значення, оскільки змушує боржника утримуватися від порушення зобов'язання. Обґрунтовується доцільність встановлення загальним правилом стягнення залікової неустойки, так як основною метою запровадження неустойки як міри цивільно-правової відповідальності є не покарання, а надання гарантії кредитору в тому, що він одержить компенсацію за завдані збитки, що дозволить йому відновити своє майнове становище. Пропонується внести зміни до ч.ч. 1–2 ст. 624 Цивільного кодексу України.

Ключові слова: неустойка, штрафна неустойка, залікова неустойка, виключна неустойка, альтернативна неустойка, договір.

Неустойка є традиційним інститутом цивільного права. Незважаючи на досить прості, на перший погляд, правила застосування, її завжди супроводжували різні проблеми, пов'язані з її практичним застосуванням. Теоретичні і практичні погляди на вирішення цих проблем й на сьогодні порушують низку питань, більша частина з яких має принциповий характер.

На сьогодні у цивільному законодавстві України традиційно закріплено чотири види неустойки за критерієм співвідношення неустойки і збитків, при цьому перевага надається штрафній неустойці. Такий підхід зумовлює певні суперечності ч. 1 ст. 624 ЦК України основним засадам цивільного законодавства, зокрема справедливості, добросовісності та розумності (п. 6 ст. 3 ЦК України). Водночас від того, яким чином у конкретній ситуації буде зрозуміла й оцінена природа неустойки, як правило, залежить і застосування окремих договірних інститутів цивільного права, зокрема правил про збитки, відсотки за прострочення грошового зобов'язання, виконання зобов'язання в натурі, зменшення розміру неустойки тощо.

Основними дослідженнями інституту неустойки досі залишаються праці: М. Я. Пергаментя “Договірна неустойка та інтерес в римському та цивільному праві” (1899 р.) [1], О. М. Вінавера “Неустойка (ст.ст. 141 і 142 Цивільного кодексу та коментар до нього)” (1924 р.) [2], К. А. Граве “Договірна неустойка в радянському праві” (1950 р.) [3], В. К. Райхера “Штрафні санкції в боротьбі за договірну дисципліну” (1955 р.) [4] та “Правові питання договірної дисципліни в СРСР” (1958 р.) [5]. У сучасний період в Україні наукове розв'язання низки проблем неустойки здійснювали О. О. Отрадна “Неустойка в цивільному праві” (2002 р.) [6], О. І. Гелевей “Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання”

(2003 р.) [7]. Проте у роботах згаданих науковців штрафна і залікова неустойка сьогодні не розглядалася чи розкривалася як вид забезпечення виконання зобов'язання. Лише О. О. Отрадна у дисертаційній праці порушила це питання, проте з перспективою врегулювання його у майбутньому Цивільному кодексі України.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що питання дослідження штрафної і залікової неустойки у цивільному праві є актуальним, що зумовлює доцільність її розгляду на рівні наукової статті.

У юридичній літературі висловлювалися різні погляди на правову природу неустойки. Деякі науковці розглядають неустойку лише як міру цивільно-правової відповідальності, оскільки сплата неустойки з невиконання боржника нічим не забезпечена і не гарантована кредитором [8, с. 56]. Зазначена позиція є спірною, оскільки неустойка як забезпечувальна міра діє через погрозу, усунення потенційного порушника, виступаючи одночасно лише можливою, а не реальною відповідальністю. Проте неустойка повинна бути забезпечена державним примусом виключно у процесі стягнення. Як зазначав Б. М. Гонгало, на підтримку позиції про подвійну природу неустойки, що в самому найменуванні способу забезпечення зобов'язання закладена функціональна спрямованість відповідних мір — створення умов, що гарантують належне виконання зобов'язання або дотримання майнового інтересу кредитора [9, с. 88].

Інші автори зазначають, що неустойка — це не відповідальність, а деяка підстава, база для визначення її розміру, оскільки сторони визначають розмір неустойки наперед, на момент укладення договору [10, с. 284]. Зазначена точка зору також не є безспірною. Та обставина, що неустойка наперед визначає розмір відповідальності, ще не означає, що вона є підставою відповідальності. Навпаки, як і наперед встановлений адміністративний штраф за вчинення того чи іншого правопорушення, неустойка фіксує розмір відповідальності і становить санкцію, яка в будь-який час може бути застосована.

Разом з тим більшість науковців убачає правову сутність неустойки у її подвійному характері як виду забезпечення виконання зобов'язання та міри відповідальності [6, с. 6–7; 7, с. 12–13]. На нашу думку, саме подвійний характер неустойки відображає її правову природу, що й впливає зі структури та змісту ЦК України. Так, загальні положення про поняття, види, порядок обчислення неустойки розміщені у гл. 49 ЦК України “Забезпечення виконання зобов'язання”. Зокрема у ч. 1 ст. 546 цієї глави ЦК України прямо зазначається, що неустойка є видом забезпечення виконання зобов'язання. Разом з тим зі змісту ч. 3 ст. 550 ЦК України, де зазначається, що “кредитор немає права на неустойку в разі, якщо боржник не відповідає за порушення зобов'язання”, впливає, що неустойка є санкцією, мірою відповідальності, оскільки підставою виникнення права на неустойку можуть бути ті юридичні факти, що становлять підставу цивільно-правової відповідальності.

Положення про неустойку як міру відповідальності за порушення зобов'язання також розміщено у гл. 51 ЦК України “Правові наслідки порушення зобов'язання”. Відповідальність за порушення зобов'язання”, де у ст. 611 сплату неустойки віднесено до правових наслідків у разі порушення зобов'язання, а у ст. 624 ЦК України врегульовано співвідношення неустойки і збитків. При цьому класифікація неустойки згідно зі ст. 624 ЦК України не виключає її подвійного характеру як виду забезпечення виконання зобов'язання та міри відповідальності, хоча має відношення до відповідальності за порушення зобов'язання (ст. 624 розміщена у гл. 51 ЦК України).

Таким чином, подвійна правова природа неустойки виявляється у тому, що з моменту її встановлення до моменту порушення зобов'язання неустойка є видом забезпечення зобов'язання, а з моменту порушення зобов'язання неустойка становить міру цивільно-правової відповідальності. У першому своєму вираженні вона виконує попереджувально-стимулюючу функцію, тобто стимулювання сторін до належного виконання зобов'язання, а також попередження порушення зобов'язання внаслідок

невідворотного застосування до боржника неустойки і збитків як міри цивільно-правової відповідальності. Водночас після вчинення правопорушення забезпечувальний елемент неустойки припиняє діяти, починають реалізовуватися штрафна (каральна) і компенсаційна функції неустойки як міри відповідальності. О. О. Отрадна, зазначала: “Всі різновиди стягнення неустойки виконують функцію покарання, оскільки неустойка стягується незалежно від наявності збитків кредитором, а і часто понад збитки” [6, с. 12].

Виступаючи мірою цивільно-правової відповідальності, неустойка також виконує охоронну функцію (захищає порушені майнові права кредитора шляхом їх відновлення чи еквівалентного відшкодування завданих збитків), попереджувально-виховну (сплата боржником неустойки або збитків, чим здійснює вплив на його подальшу поведінку та попереджає подальші правопорушення з його боку, наприклад, при поставці у наступному періоді), а також попереджувально-стимулюючу.

Відповідно до ч. 1 ст. 549 ЦК України неустойка визначається як компенсація за порушення договірних зобов'язань, так як боржник повинен передати кредиторovi грошову суму або інше майно у разі порушення боржником зобов'язання. Водночас неустойка має штрафний характер, так як може стягуватися у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків, а також може бути більшою порівняно з дійсними збитками кредитора (ст. 624 ЦК України).

Законодавець відносить неустойку до самостійного способу захисту цивільних прав та інтересів, а також до самостійної міри цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання за договором. При цьому для кваліфікації порушення зобов'язання за договором як правопорушення не вимагається встановлення факту наявності збитків у кредитора, якщо законом або договором передбачена неустойка як санкція, тому збитки не є умовою виникнення договірної відповідальності. Відповідно до ч. 1 ст. 550 ЦК України право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Тому, як зазначив В. В. Вітрянський, неустойка є зручним способом спрощеної компенсації втрат кредитора, які викликані невиконанням або неналежним виконанням боржником своїх зобов'язань [11, с. 483].

Разом з тим одним із критеріїв диференціації неустойки є її співвідношення зі збитками (ст. 624 ЦК України).

За загальним правилом цивільного законодавства, якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків (ч. 1 ст. 624 ЦК України). Така неустойка у правовій доктрині дістала назву штрафної.

У договорі можуть бути встановлені інші умови щодо стягнення неустойки і збитків. Так, може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою (залікова неустойка), стягнення неустойки без права на відшкодування збитків (виключна неустойка), можливість за вибором кредитора стягнення неустойки чи відшкодування збитків (альтернативна неустойка).

Таким чином, якщо у договорі про передачу майна у власність сторони домовилися про вид неустойки (штрафна, залікова, виключна, альтернативна), то діє загальне правило про стягнення штрафної неустойки.

На думку В. В. Вітрянського, така класифікація і виділення чотирьох зазначених видів неустойки як правове явище розглядається як технічна деталізація правозастосовної практики [11, с. 663]. Позиція науковця є небезспірною.

Щодо співвідношення неустойки і збитків, то залікова і виключна неустойка застосовуються для обмеження збитків, при цьому виконуючи переважно компенсаційну функцію відповідальності. Водночас штрафна неустойка може бути стягнута понад збитків, а альтернативна неустойка обмежує право вимоги кредитора стягненням неустойки або відшкодуванням збитків.

Кардинально новою є позиція законодавця, викладена у ЦК України про те, що загальним правилом є штрафна неустойка (ч. 1 ст. 624), що застосовується у всіх випадках, якщо за договором не передбачені інші види неустойки. ЦК УРСР 1963 р. (ч. 1 ст. 204) та чинним сьогодні ГК України встановлено на загальних підставах, навпаки, залікову неустойку (ч. 1 ст. 232). Залікова неустойка визнається основною й у Модельному цивільному кодексі (ст. 389), а також у цивільних кодифікаціях більшості держав СНД (ч. 1 ст. 394 ЦК Російської Федерації, ст. 365 ЦК Республіки Білорусь, ч. 1 ст. 351 ЦК Республіки Казахстан, ч. 1 ст. 424 ЦК Республіки Таджикистан, ст. 466.1 ЦК Республіки Азербайджан, ч. 1 ст. 325 ЦК Республіки Узбекистан).

На нашу думку, більш правильним є надання заліковій (а не штрафній) неустойці значення загального правила у цивільному законодавстві, так як основною метою запровадження неустойки як міри цивільно-правової відповідальності є не покарання, а надання гарантії кредитору в тому, що він одержить компенсацію за завдані збитки, що дозволить йому відновити своє майнове становище. Така гарантія буде надана саме застосуванням залікової неустойки, що компенсує кредитору збитки у повному обсязі.

Запровадження у ЦК України як загальної штрафної неустойки, з одного боку, має попереджувально-стимулююче значення, оскільки змушує боржника утримуватися від порушення зобов'язання. Як зазначає В. В. Луць, це свідчить про посилення майнової відповідальності сторін за порушення зобов'язання, оскільки за одне порушення застосовуються дві різні форми відповідальності [12, с. 147]. Водночас таке правило призводить до того, що основною функцією цивільно-правової відповідальності є не компенсаційна, а штрафна функція покарання. Тобто застосування штрафної неустойки призведе до збагачення кредитора, якщо йому було завдано ще й збитки, оскільки останній отримає подвійну компенсацію — штраф і збитки. Тому сторони повинні самостійно визначати випадки, коли за порушення зобов'язання слід встановити штрафну неустойку, а не встановлювати її на рівні закону як загальне правило. Тому слід підтримати міркування В. А. Хохлова, що штрафну неустойку як міру відповідальності слід передбачити лише для окремих виняткових випадків [13, с. 14, 43]. Подібні міркування висловлював і В. Л. Слесарев, на думку якого концепція штрафної неустойки зумовлена при визначенні розміру санкції тим, що повинні враховуватися не втрати потерпілої особи (як при дії компенсаційної функції), а інші фактори. При цьому перевагу мають:

а) ступінь несправності боржника, що конкретизується через розмір (суму) втрат і характер правопорушення (“формальне”, “звичайне”, “грубе”);

б) значущість порушених суспільних відносин [14, с. 68–69].

У свій час О. С. Іоффе правильно зазначав, що штрафна неустойка повинна застосовуватися для боротьби з найбільш злісними порушеннями зобов'язання, оскільки виступає особливо обтяжливою мірою відповідальності для порушника [15, с. 208].

Ринкові відносини змінили значення штрафної неустойки, яка раніше встановлювалась для забезпечення дотримання договірно-планової дисципліни і попередження найбільш грубих порушень зобов'язань (наприклад, поставка товарів неналежної якості). Штрафна неустойка, що зустрічається на сьогодні досить рідко, втратила своє репресивне значення, оскільки суди, активно застосовуючи ч. 3 ст. 551 ЦК України, зменшують розмір неустойки, якщо він значно перевищує розмір збитків, а також за наявності інших обставин, які мають істотне значення. Тому, на думку В. Ф. Яковлева, аномальне явище як різновид неустойки для сучасного цивільного права — рудимент минулої правової системи, від якого слід відмовитися [16, с. 103].

На сьогодні штрафну неустойку можна розглядати як один із засобів, що додатково гарантує компенсацію збитків, не доведених кредитором. Якщо за

договором поставки кредитор доведе лише частину збитків, тоді штрафна неустойка, що стягується понад них, буде компенсувати втрати, підтвердити наявність або розмір яких не вдалося. Тому вважаємо, що повністю відмовлятися від штрафної неустойки передчасно. У відносно довгострокових відносинах поставки за періодами штрафну неустойку доцільно встановлювати і стягувати лише за повторне порушення зобов'язання.

Таким чином, встановлення правила про штрафну неустойку за порушення зобов'язання як загального буде суперечити основним принципам цивільного законодавства — справедливості, добросовісності та розумності, оскільки застосування такої міри буде ні справедливим, ні добросовісним, ні розумним як для боржника, так і для кредитора. Проте встановлення як основної у ЦК України залікової неустойки, навпаки, буде забезпечувати застосування неустойки як міри цивільно-правової відповідальності з дотриманням цих принципів, що дозволить відновити становище кредитора, яке існувало до порушення.

Подібні міркування вже висловлювалися у юридичній літературі. Зокрема, на думку Н. Ю. Рассказової, встановлення загального правила про залікову неустойку найбільше відповідає цивільно-правовому принципу відновлення положення, що існувало до порушення права [17, с. 692]. О. О. Отраднова пропонує визначити основною саме залікову неустойку, як таку, що в найбільш повній мірі відображає ознаки та принципи цивільно-правової відповідальності, зокрема її компенсаційний характер [6, с. 8].

Таким чином, вважаємо за доцільне внести відповідні зміни до ч.ч. 1–2 ст. 624 ЦК України, виклавши її у такій редакції:

“1. Якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то збитки відшкодовуються в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою.

2. Договором може бути встановлено стягнення неустойки у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків”.

Список використаних джерел

1. *Пергамент, М. Я.* Договорная неустойка и интерес в римском и гражданском праве [Текст] / М. Я. Пергамент. — Одесса : Экон. тип., 1899. — XII, [2], 349 с.
2. *Винавер, А. М.* Неустойка (ст. ст. 141 и 142 Гражданского кодекса и комментарий к ним) [Текст] / А. М. Винавер // Практический комментарий Гражданского кодекса / под ред. А. М. Винавера и И. Б. Новицкого. — М. : Право и жизнь, 1924. — 27 с.
3. *Граве, К. А.* Договорная неустойка в советском праве [Текст] / К. А. Граве. — М. : Юрид. лит., 1950. — 134 с.
4. *Райхер, В. К.* Штрафные санкции в борьбе за договорную дисциплину [Текст] / В. К. Райхер // Советское государство и право. — 1955. — № 5. — С. 73–84.
5. *Райхер, В. К.* Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР [Текст] / В. К. Райхер. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. — 265 с.
6. *Отраднова, О. О.* Неустойка в цивільному праві [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. О. Отраднова. — К., 2002. — 20 с.
7. *Гелевей, О. І.* Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. І. Гелевей. — К., 2003. — 20 с.
8. *Гражданское право* [Текст] : учебн. [в 2 т.] / под ред. Е. А. Суханова. — М. : БЕК, 1993. — Т. 2. — 704 с.
9. *Гонгало, Б. М.* Общие положения об обеспечении обязательств и способах обеспечения обязательств [Текст] / Б. М. Гонгало // Цивилистические записки : межвуз. сб. тр. — М. : Статут, 2001. — С. 86–90.
10. *Комментарий к ч. 1 Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей* [Текст]. — М. : Правовая культура, 1995. — 480 с.

11. *Витрянский, В. В.* Глава VII. Ответственность за нарушение договорного обязательства [Текст] / В. В. Витрянский // Брагинский, М. И. Договорное право / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут, 2002. — Книга первая : Общие положения : [изд. доп., стереотип. (5-й завод)]. — 848 с.
12. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України [Текст] : [у 2-х т.] / за відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — Т. II. — 1120 с.
13. *Хохлов, В. А.* Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву [Текст] / В. А. Хохлов. — Тольятти : ВУиГ, 1997. — 320 с.
14. *Слесарев, В. Л.* Экономические санкции в советском гражданском праве [Текст] / В. Л. Слесарев, Т. И. Илларионова. — Красноярск : Изд-во Красноярского гос. ун-та, 1989. — 186 с.
15. *Иоффе, О. С.* Избранные труды [Текст] : [в 4-х т.] / О. С. Иоффе. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — Т. III. Обязательственное право. — 837 с.
16. *Яковлев, В. Ф.* Россия: экономика, гражданское право [Текст] / В. Ф. Яковлев. — М. : РИЦ, 2000. — 224 с.
17. Гражданское право [Текст] : учебн. : [в 3-х т.] / [Е. Ю. Валявина, И. В. Елисеев и др.] ; отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — М. : ТК Велби, Проспект, 2004. — Т. 1. — 776 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 10 вересня 2013 року)*

Надійшла до редакції 31.10.2013

Заверуха С. В. Значение штрафной и зачетной неустойки в гражданском праве

Осуществлена характеристика видов неустойки по критерию соотношения неустойки и убытков. Указывается на двойную правовую природу неустойки: с момента ее установления до момента нарушения обязательства неустойка выступает видом обеспечения исполнения обязательства, а с момента нарушения обязательства неустойка составляет меру гражданско-правовой ответственности. Раскрывается значение штрафной и зачетной неустойки в гражданском праве. Введение штрафной неустойки имеет предупредительно-стимулирующее значение, поскольку заставляет должника воздерживаться от нарушения обязательства. Обосновывается целесообразность установления общему правилу взыскание зачетной неустойки, так как основной целью внедрения неустойки как меры гражданско-правовой ответственности является не наказание, а предоставление гарантии кредитору в том, что он получит компенсацию за причиненный ущерб, что позволит ему восстановить свое имущественное положение. Предлагается внести изменения в ч.ч. 1–2 ст. 624 Гражданского кодекса Украины.

***Ключевые слова:** неустойка, штрафная неустойка, зачетная неустойка, исключительная неустойка, альтернативная неустойка, договор.*

Zaverukha, S. V. Value of the Fine Penalty and Final Penalty in the Civil Law

The article is devoted to the types of penalties by the ratio of penalties and damages. The author highlights the dual legal nature of a penalty: since its establishment until the violation of the obligation the penalty is the kind of enforcement liability, and since the violation of obligations penalty is a measure of civil legal liability. The meaning of fine penalty and final penalty in the civil law has been discovered. The introduction of a fine penalty is preventive-stimulating and forcing the debtor to refrain from infringement liability. The expediency of establishing a general rule, the record collection of a final penalty, as the main purpose of the introduction of a penalty as a measure of liability is not a punishment but a guarantee to the lender that he will receive compensation for damages that will allow him to regain his financial situation. The author proposes to amend Part 1–2 article 624 of the Civil Code of Ukraine.

***Keywords:** penalty, fine penalty, the final penalty, exclusive penalty, alternative penalty, contract.*